

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το παρόν έργο απετέλεσε το πρώτο μιας σειράς 5 βιβλίων στη σειρά «Κριτική Γεωγραφική Σκέψη» που εκδόθηκαν από τον εκδοτικό οίκο «Ελληνικά Γράμματα» στο χρονικό διάστημα μεταξύ του 2001 (που πραγματοποιήθηκε η πρώτη έκδοση του παρόντος βιβλίου), μέχρι το 2010 που ο εν λόγω οίκος τερμάτισε τη λειτουργία του. Στο διάστημα αυτό, το παρόν βιβλίο πραγματοποίησε 6 εκδόσεις. Στο σημείωμα των επιμελητών της παραπάνω σειράς στην πρώτη έκδοση του βιβλίου αναγράφονται τα εξής:

«Η Κριτική Γεωγραφία διατύπωσε τον ανατρεπτικό της λόγο ενάντια στο θετικισμό τα χρόνια της αφύπνισης που έφεραν τα κοινωνικά κινήματα μετά το Μάη του 1968, τον πόλεμο του Βιετνάμ και τα απανωτά κύματα αποβιομηχάνισης που έπληξαν τα βάθρα του αναπτυσσόμενου βιομηχανικού καπιταλισμού και οδήγησαν σε δραματικές αναδιαρθρώσεις των κοινωνικοοικονομικών του δομών και των γεωγραφικών του χώρων. Από τότε και για πολλές δεκαετίες ωριμάζει στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ μια κριτική και ριζοσπαστική γεωγραφική σκέψη πολύ διαφορετική, τόσο από την περιγραφική Γεωγραφία των σχολικών εγχειριδίων, όσο κι από την ποσοτική, στεγνά θετικιστική Γεωγραφία που μετρά και υπολογίζει χωροθετήσεις και κατανομές [...] Πρόκειται για μια κριτική θεώρηση και ερμηνεία του γεωγραφικού χώρου ποιοτική, διαλεκτική και διεπιστημονική, σήμερα αμφιταλαντευόμενη στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια ανάμεσα στην ‘πολιτικο-οικονομική προσέγγιση’ και στην ‘πολιτιστική στροφή’.

Η σειρά αυτή φιλοδοξεί να εισάγει το ελληνικό κοινό σε όλον αυτό τον πλούσιο προβληματισμό αναπτύσσοντας ένα τρόπο προσέγγισης στη Γεωγραφία που:

- *Εγκαθιδρύει τη Γεωγραφία ως Κοινωνική Επιστήμη και κατανοεί το γεωγραφικό χώρο ως κοινωνική κατασκευή, αλλά και την κοινωνία ως επηρεαζόμενη από το γήινο, φυσικό και δομημένο, περιβάλλον.*
- *Ενδιαφέρεται τόσο για τις μεταβολές που προκαλεί η κοινωνικο-οικονομική δυναμική στο γεωγραφικό χώρο, όσο και για τις επιπτώσεις των γεωγραφικών δομών στην εξέλιξη των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων.*
- *Απορρίπτει κριτικά τις συμβατικές προσεγγίσεις που θεωρούν ότι η χωρική οργάνωση των δραστηριοτήτων «προσαρμόζεται» σε εκ των προτέρων δοσμένες συνθήκες, θεωρώντας ότι οι συνθήκες αυτές παράγονται κι αναπαράγονται μέσα απ’ τη δυναμική της χωρικής οργάνωσης των δραστηριοτήτων. Ο χώρος γίνεται έτσι κατανοητός με διαλεκτικούς όρους τόσο ως αποτέλεσμα όσο και ως προϋπόθεση της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης και μεταβολής.*
- *Απορρίπτει τις γενικευτικές μεγαλόστομες αφηγήσεις των «Παραδειγμάτων» επιμένοντας ότι η γεωγραφική γνώση οφείλει να συνθέτει με διεπιστημονικό τρόπο το τοπικά ιδιόμορφο και ανεπανάληπτο με τις γενικότερες διαρθρωτικές τροχιές της χωρο-κοινωνικής δυναμικής από το τοπικό μέχρι και το παγκόσμιο.*
- *Αντιλαμβάνεται το χώρο ως συμπύκνωση γενικών συστημικών τάσεων και τοπικών ιστοριών που εμπεριέχουν συνθήκες άνισης κατανομής της οικονομικής δύναμης, της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, των διαχειριστικών πολιτικών και των πολιτιστικών θεσμών, σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο.*
- *Συνεπώς, «Κριτική Γεωγραφική Σκέψη» σημαίνει κριτική προσέγγιση των άνισεων και αντιφατικών χωρικοτήτων των σύγχρονων κοινωνικών σχέσεων και παράλληλα αναζήτηση εναλλακτικών δρόμων για πιο ανθρώπινες χωρο-κοινωνικές συνθήκες [...]*

Η εκ νέου έκδοση του παρόντος έργου από τις εκδόσεις «Προπομπός», ανταποκρίνεται στην θετική υποδοχή που αυτό έτυχε όλα αυτά τα χρόνια τόσο στο ακαδημαϊκό περιβάλλον, όσο και στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό με ενδιαφέροντα στις επιστήμες του χώρου.

Μέσα στο μουντό τοπίο της σημερινής ελληνικής πραγματικότητας, κάποιες ανθρώπινες και συναδελφικές σχέσεις –τις ονομάζω ανθρώπινους «χώρους ελπίδας»- είναι πηγές έμπνευσης και ενθάρρυνσης. Οι προπτυχιακοί και μεταπτυχιακοί φοιτητές και φοιτήτριές μου στο Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, αλλά και αυτοί/αυτές στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο στο πρόγραμμα «Σπουδές στον Ευρωπαϊκό Πολιτισμό», αποτελούν για μένα μια μόνιμη πρόκληση για διανοητική εκγρήγορση και προβληματισμό. Συναδελφικοί δεσμοί και φιλίες που άντεξαν στο χρόνο, αξίζουν ιδιαίτερης μνείας: Ευχαριστώ τους συναδέλφους και φίλους Λίλα Λεοντίδου, Μανόλη Μαρμαρά και Αλέξανδρο Αφουξενίδη για όλα αυτά τα χρόνια κοινής πορείας, συζητήσεων και προβληματισμών στα πλαίσια όχι μόνο της εκδοτικής μας σειράς, αλλά και στα πλαίσια των κοινών μας εμπειριών στο Πανεπιστήμιο του Αιγαίου, αρχικά, και στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο στη συνέχεια. Ιδιαίτερα οφείλω να ευχαριστήσω τη Λίλα Λεοντίδου, καθηγήτρια Ευρωπαϊκής Γεωγραφίας στο Ε.Α.Π. για την εκτενή κριτική ανάγνωση και τις εποικοδομητικές της παρατηρήσεις στο αρχικό κείμενο του βιβλίου. Δεν χρειάζεται να τονίσω πως για τα τυχόν σφάλματα, παραλείψεις, ασάφειες, κ.λπ. είμαι ο μόνος και αποκλειστικός υπεύθυνος. Θα πρέπει ακόμα εμφατικά να υπογραμμίσω ότι η στήριξη της οικογένειάς μου ήταν για μένα το καθοριστικό στοιχείο στην όλη ακαδημαϊκή πορεία μου. Τέλος, δεν έχω παρά να ευχαριστήσω τα στελέχη και τους εργαζόμενους του εκδοτικού οίκου «Προπομπός» για την εξαιρετική εκδοτική επιμέλεια του παρόντος έργου.

Μάιος 2011
Ηλίας Α. Κουρλιούρος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Οικονομική Γεωγραφία αποτελεί έναν από τους πιο σημαντικούς κλάδους της Ανθρωπογεωγραφίας⁵ και σύμφωνα με συμβατικές απόψεις εξετάζει τις κατανομές των οικονομικών δραστηριοτήτων στο γεωγραφικό χώρο. Σύμφωνα, όμως, με τη σχολή της κριτικής Οικονομικής Γεωγραφίας δεν εξετάζει απλά και μόνο κατανομές (που υποδηλώνουν μια στατική-ποσοτική αντίληψη του χώρου) αλλά, κυρίως, τις διαδικασίες αλληλεξάρτησης των οικονομικών δραστηριοτήτων με τον γεωγραφικό χώρο και τους προκαλούμενους αμοιβαίους μετασχηματισμούς (διαλεκτική-δυναμική αντίληψη του χώρου). Με άλλα λόγια, η Οικονομική Γεωγραφία στη σύγχρονη κριτική εκδοχή της δεν ενδιαφέρεται μόνον για το τι προκαλεί η οικονομική δραστηριότητα στο γεωγραφικό χώρο αλλά και για το τι προκαλεί ο γεωγραφικός χώρος στην οικονομική δραστηριότητα. Το παρόν πόνημα, επιχειρεί να καλύψει ένα κενό της έτσι κι αλλιώς πενιχρής σε θέματα χώρου Ελληνικής βιβλιογραφίας, ένα κενό που εν μέρει προκύπτει από το γεγονός ότι μέχρι πολύ πρόσφατα αυτοτελείς σπουδές Γεωγραφίας σε πανεπιστημιακό επίπεδο ήταν ανύπαρκτες στη χώρα μας – τη χώρα που κατά την κλασική αρχαιότητα έδωσε στην επιστήμη αυτή το όνομα με το οποίο είναι σήμερα διεθνώς γνωστή.⁶

Η Οικονομική Γεωγραφία, όπως έχει διαμορφωθεί ιστορικά, δεν είναι ένας ομοιογενής επιστημονικός κλάδος. Προέρχεται από δύο μεγάλες παραδόσεις της σκέψης: μια ποσοτική-τεχνική παράδοση, που σχετίζεται με μετρήσεις και ταξινομήσεις μεγεθών, και μια ποιοτική που σχετίζεται με αναζητήσεις αιτίων και ερμηνείες. Η πρώτη βασίζεται στα νεοκλασικά οικονομικά του 19ου αιώνα και την «οικονομική γεωμετρία» της γερμανικής σχολής χωροθέτησης των αρχών του 20ου (Krugman 1996). Η δεύτερη έχει τις ρίζες της στον Στράβωνα που θεωρούσε τη Γεωγραφία οργανικά συνδεμένη με τη Φιλοσοφία, την κατανόηση και ερμηνεία των φαινομένων (Leontidou 2000, Λεοντίδου 2005: κεφ. 1). Ως διανοητικό προϊόν αυτής της διπλής αντιφατικής επιρροής, η Οικονομική Γεωγραφία αποτελείται από επιμέρους σχολές σκέψης και προσεγγίσεις που είναι κατά κανόνα αντιτιθέμενες μεταξύ τους, με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται ως μια

⁵ Οι άλλοι κλάδοι είναι: Κοινωνική Γεωγραφία, Πολιτική Γεωγραφία, Ιστορική Γεωγραφία, Πολιτιστική Γεωγραφία, Περιφερειακή Γεωγραφία και Αστική Γεωγραφία (Johnston, *et al.* eds. 1986: 206).

⁶ Η Γεωγραφία, γενικά, ως επιστήμη της «γραφής για τη γη», θεμελιώθηκε κατά την Ελληνική κλασική αρχαιότητα, με κείμενα του Ηρόδοτου, του Ιππόδαμου του Μιλήσιου, του Ερατοσθένη, του Ίππαρχου, του Ποσειδώνιου, του Στράβωνα, του Κλάυδιου Πτολεμαίου, κ.α. (βλ. αναλυτικά Λεοντίδου 2005: κεφ.1). Στη σύγχρονη όμως Ελλάδα άργησε πολύ να βρει τη θέση που της αρμόζει: Μόλις το 1994 άρχισε να λειτουργεί το πρώτο Τμήμα Γεωγραφίας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου, τη στιγμή που σε άλλες χώρες της Ευρώπης η Γεωγραφία έχει μια μακρά και πλούσια ακαδημαϊκή και ερευνητική παράδοση που σε πολλές περιπτώσεις ξεπερνάει τον αιώνα. Το 2000 άρχισε να λειτουργεί και ένα ακόμα Τμήμα Γεωγραφίας στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο. Αποτέλεσμα του ιστορικού χάσματος χιλιετιών, ήταν η επικυριαρχία της αφελούς περιγραφικής Γεωγραφίας των σχολικών εγχειριδίων της κατώτερης και μέσης εκπαίδευσης, που διδάσκονται από εκπαιδευτικούς άλλων –άσχετων με το αντικείμενο- ειδικοτήτων, ενώ ο χώρος της Γεωγραφικής έρευνας καλυπτόταν από συγγενείς ειδικότητες (Αρχιτέκτονες Πολεοδόμους-Χωροτάκτες, Περιφερειολόγους, κλπ) και από Γεωγράφους που είχαν κάνει τις σπουδές τους στο εξωτερικό. Εκτός από τα δύο υφιστάμενα σήμερα Τμήματα Γεωγραφίας, στοιχεία Φυσικής Γεωγραφίας διδάσκονται σε Τμήματα θετικής κατεύθυνσης (πχ Γεωλογίας, Φυσικής, Βιολογίας). Στοιχεία Ανθρωπογεωγραφίας παρέχονται σε Πολυτεχνειακά Τμήματα (Αρχιτέκτονες, Τοπογράφοι, Μηχανικοί Χωροταξίας) καθώς και στο Πάντειο Πανεπιστήμιο στα πλαίσια άλλων συγγενών επιστημονικών κλάδων όπως η Πολεοδομία και Χωροταξία, η Περιφερειακή Πολιτική, η Περιφερειακή Οικονομική, κλπ. Η Οικονομική Γεωγραφία, ειδικότερα, διδάσκεται αυτοτελώς σε ορισμένα Τμήματα Οικονομικών Επιστημών, ο βασικός προσανατολισμός όμως των οποίων είναι εκ των πραγμάτων προσανατολισμένος σε μια «α-χωρική» αντίληψη των οικονομικών φαινομένων. Πράγμα που οδηγεί την Οικονομική Γεωγραφία σε ένα «περιφερειακό» ρόλο σε σχέση με την κύρια κατεύθυνση και φιλοσοφία σπουδών των Τμημάτων αυτών. Σε διεθνές ωστόσο επίπεδο, παρατηρείται πρόσφατα ένα έντονο ενδιαφέρον των «καθαρών» οικονομολόγων προς οικονομικο-γεωγραφικά θέματα, με πιο χαρακτηριστικό «δειγμα» αυτής της στροφής το έργο του γνωστού Αμερικανού οικονομολόγου Paul Krugman (1991, 1991a, 1996).

πολυπαραδειγματική - πολυφωνική επιστήμη. Μια επιστήμη στην οποία δεν κυριαρχεί η «αδιαμφισβήτητη αλήθεια» του ενός και μόνο «Παραδείγματος» (με την έννοια του T.S. Kuhn) αλλά ο επιστημονικός διάλογος, ο κριτικός αντίλογος και η ανασκευή των υποθέσεων (με την έννοια του K. Popper). Η ιστορική ανάπτυξη της Οικονομικής Γεωγραφίας σηματοδοτείται πολύ περισσότερο ως Ποππεριανή διανοητική διαδικασία γένεσης, δοκιμής, αμφισβήτησης και ανασκευής υποθέσεων και πολύ λιγότερο ως γραμμική εξέλιξη δοσμένων θεωρητικών σχημάτων.

Οι αμοιβαία μετασηματιστικές σχέσεις οικονομίας-χώρου ήταν πάντα στο επίκεντρο των κρίσιμων στιγμών στην ιστορία της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Οι προσεγγίσεις όμως των σχέσεων αυτών διέφεραν μεταξύ τους με αποτέλεσμα να έχει διαμορφωθεί ένα σημαντικό απόθεμα εννοιολογικών και αναλυτικών εργαλείων, μεθόδων και ερμηνειών, παλαιότερων αλλά και νεότερων. Μια τέτοια κρίσιμη καμπή παρατηρείται στη δεκαετία του 1970 που σηματοδοτεί μια ευρείας κλίμακας οικονομικοκοινωνική και γεωγραφική αναδιάρθρωση του σύγχρονου καπιταλισμού, η οποία από πολλούς αναλυτές θεωρείται ως η φάση έναρξης του πέμπτου μακρού κύματος Kondratiev (Hamilton 1991: 92-3, Healey & Ilbery 1990: 15-6, Dicken 1999: 147-9). Η ανάπτυξη της νέας κριτικής Οικονομικής Γεωγραφίας, που θα απασχολήσει το μεγαλύτερο τμήμα της εργασίας αυτής, μπορεί να γίνει κατανοητή ως έκφραση στο πεδίο των θεωριών του χώρου αυτών των μεγάλης κλίμακας αναδιάρθρωτικών παλμών του σύγχρονου καπιταλισμού.

Η εργασία αυτή έχει ως στόχο την κριτική συζήτηση βασικών προσεγγίσεων του γεωγραφικού χώρου και των αλληλεξαρτήσεων του με την δυναμική της παραγωγής και της ανάπτυξης. Περιλαμβάνονται αφενός διαχρονικά ζητήματα ιδωμένα, όμως, μέσα από ένα νέο πρίσμα, αφετέρου ζητήματα που συμβαίνει να βρίσκονται στην αιχμή πρόσφατων διεθνών προβληματισμών. Η εργασία προσπαθεί να διατηρήσει μια σχετική «ισορροπία» ανάμεσα στις παλιότερες και τις νεότερες προσεγγίσεις όχι μόνο για λόγους μιας πιο ολοκληρωμένης θεώρησης, αλλά και για το λόγο ότι πολλές φορές το καινούριο στο χώρο των ιδεών χιτίζεται πάνω στα θεμέλια του παλιού, υλοποιώντας μια διαδικασία κίνησης ιδεών που παραλληλίζοντάς την με την οικονομία ο Joseph Schumpeter (1939) θα αποκαλούσε «δημιουργική καταστροφή».

Η εργασία αποτελείται από 17 κεφάλαια. Στο κεφάλαιο 1, συζητούνται θέματα αντικειμένου της Οικονομικής Γεωγραφίας καθώς και ερωτήματα που απορρέουν από διάφορους ορισμούς της. Το κεφάλαιο 2 εξετάζει ζητήματα μεθόδου ιδωμένα μέσα απ' την ιστορική εξέλιξη των διαφορετικών σχολών ή «Παραδειγμάτων» οικονομικογεωγραφικής σκέψης. Το κεφάλαιο 3 επικεντρώνεται στην ανάλυση των βασικών στοιχείων της δραστηριότητας των επιχειρήσεων και συζητούνται, σε ένα πρώτο επίπεδο προσέγγισης, οι πολύπλευρες σχέσεις τους με το γεωγραφικό χώρο. Έμφαση δίνεται στο ρόλο των εξωτερικών οικονομιών, των διεπιχειρηματικών διασυνδέσεων και συναλλαγών κατά μήκος των αξιακών αλυσίδων και του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας στη διαμόρφωση των σύγχρονων παραγωγικών συστημάτων. Στο κεφάλαιο 4 συζητούνται οι χωροοικονομικές δομές και σχέσεις της μαζικής εκβιομηχάνισης και ανάπτυξης. Ειδικότερα επισκοπείται η ανάδυση και εγκαθίδρυση του φορντικού καθεστώτος συσσώρευσης και του αντίστοιχου κεϋνσιανού τρόπου κοινωνικής ρύθμισης – ενός τρόπου οργάνωσης των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών που κυριάρχησε και διαμόρφωσε τα πλαίσια των χωροοικονομικών και χωροκοινωνικών δομών της παραγωγής και της ανάπτυξης του σύγχρονου καπιταλισμού κατά τα τρία τέταρτα, σχεδόν, του 20ού αιώνα. Στο κεφάλαιο 5 συζητούνται κριτικά οι διαφορετικές μικρογεωγραφικές προσεγγίσεις της χωροθέτησης των επιχειρήσεων ενώ στο κεφάλαιο 6 οι προσεγγίσεις εκείνες που δίνουν έμφαση στη διαμόρφωση των μακρογεωγραφικών δομών της άνισης χωρικής ανάπτυξης στα πλαίσια του φορντιστικού καθεστώτος μαζικής παραγωγής.

Τα επόμενα κεφάλαια του βιβλίου μετατοπίζουν την συζήτηση στις νέες οικονομικές γεωγραφίες και θεωρίες της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης και άνισης ανάπτυξης, που απετέλεσαν ένα κρίσιμο σημείο καμπής στην ιστορία και γεωγραφία του αναπτυγμένου καπιταλισμού. Το κεφάλαιο 7 μελετά την κρίση της μαζικής παραγωγής και τις πολιτικές αντιμετώπισής της στο χώρο των πόλεων και των περιφερειών κατά τη μετάβαση στην μεταφορντική εποχή της αναδιάρθρωσης. Στο κεφάλαιο 8 συζητούνται ορισμένες βασικές προσεγγίσεις που συνέδεσαν το ζήτημα της αναδιάρθρωσης με την δυναμική της ανάπτυξης των

αστικών κέντρων στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού. Στο κεφάλαιο 9 αναλύονται προσεγγίσεις που συνάγουν τις γεωγραφικές ανισότητες από την ανάλυση της διεθνούς καπιταλιστικής ανάπτυξης και της οικονομικής εξάρτησης των χωρών της «περιφέρειας» από τις χώρες του «κέντρου». Το κεφάλαιο 10 επεκτείνεται σε ένα κύκλο προσεγγίσεων που αντιλαμβάνονται τις γεωγραφικές ανισότητες ως προϋπόθεση και παράλληλα ως αποτέλεσμα της δυναμικής της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Στο κεφάλαιο 11 συζητούνται αναλύσεις της αναδιάρθρωσης και το κεντρικό ζήτημα του χωρικού καταμερισμού της εργασίας και των διαδοχικών στρωμάτων επενδύσεων. Στο κεφάλαιο 12 παρουσιάζεται η πραγμάτευση της γεωγραφικής εκβιομηχάνισης ως μιας πορείας διαδοχικών φάσεων χωρικής ανάπτυξης που συνδέεται με τις διαδοχικές διακυμάνσεις της ανισομερούς μεγέθυνσης. Στο κεφάλαιο 13 μελετάται το μεταφορντικό καθεστώς της ευέλικτης συσσώρευσης και των γεωγραφικών της χώρων, το ερμηνευτικό της πλαίσιο καθώς και διάφορες κριτικές τοποθετήσεις που αμφισβητούν την γενικευσιμότητα του μοντέλου της ευελιξίας και εκφράζουν επιφυλάξεις ως προς τις πρακτικές που συνδέθηκαν με αυτό. Το κεφάλαιο 14 επεκτείνει τη συζήτηση στο ζήτημα της παραγωγικής δικτύωσης και της διαμόρφωσης συγκροτημάτων «ενθικευμένων» επιχειρήσεων στις λεγόμενες νέες Μαρσαλιανές συνοικίες. Εξετάζονται οι συνθήκες διαμόρφωσης των δικτυακών-συγκροτηματικών χώρων παραγωγής και συζητούνται οι διάφορες θεωρητικές ερμηνείες από την εποχή του Alfred Marshall μέχρι τη σημερινή Σχολή της Καλιφόρνια. Το κεφάλαιο 15 αναλύει τις σχέσεις τεχνολογικής εξέλιξης και χωρικής αλλαγής. Αρχικά αναλύονται ορισμένες συμβατικές προσεγγίσεις των δυο συγκεκριμένων διαδικασιών και στη συνέχεια μια εναλλακτική προσέγγιση βασισμένη στη θεωρητικοποίηση της νέας «αγίας τριάδας» της μεταφορντικής ανάπτυξης, δηλαδή των τεχνολογιών, των οργανισμών (εταιρικών δομών) και των περιοχών (γεωγραφικών χώρων) καθώς και στις μεταξύ τους σχέσεις, στα πλαίσια μιας θεσμικής αντίληψης της χωρικής οικονομίας ως συνόλου σχετικιστικών περιουσιακών πόρων, ανακλαστικών σχέσεων και συντονισμού μεταξύ οικονομικών δραστών. Το κεφάλαιο 16 μετατοπίζει τη συζήτηση από τη σφαίρα της υλικής παραγωγής, σε αυτή της άυλης. Στα πλαίσια της ευρύτερης δυναμικής της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης εξετάζεται η νέα οικονομική γεωγραφία των υπηρεσιών για να συνδεθεί με κριτικές αναλύσεις της λεγόμενης «μεταβιομηχανικής» στροφής. Εξετάζονται ακόμα οι άνισες οικονομικές γεωγραφίες των υπηρεσιών βιομηχανικής υποστήριξης, των λεγόμενων «υπηρεσιών παραγωγού» (ή «επιχειρηματικών υπηρεσιών»). Τέλος, στο κεφάλαιο 17 αναλύονται βασικές πτυχές και γεωγραφικές φαντασίες της οικονομικής παγκοσμιοποίησης υπό το πρίσμα της κριτικής Οικονομικής Γεωγραφίας, και αναδειχνεται η συμβολή της τελευταίας στην απομυθοποίησή τους.